

مطالعه ظروف گلابه‌ای منقوش روی زمینه نخودی

نمونه موردی موزه بنیاد تهران

چکیده

در سده‌های نخستین اسلامی سفال گلابه‌ای منقوش، عمومی‌ترین سفال در سرزمین‌های شرقی ایران محسوب می‌شد. این نوع سفال از آن رو که بیشتر در دوره سامانی و در حدود مرزهای این حکومت، ساخته می‌شد، با عنوان «سفال سامانی» شناخته می‌شود. در موزه‌ها و مجموعه‌های مختلف دنیا نمونه‌های بسیاری از این نوع سفال وجود دارد که برخی از آن‌ها شناسنامه‌دار و برخی تاکنون مورد مطالعه قرار نگرفته است. تحقیق حاضر جهت حفظ و شناخت ۲۵ عدد از سفالینه‌های گلابه‌ای منقوش روی زمینه نخودی واقع در خزانه موزه بنیاد تهران است که بررسی ویژگی‌های بصری آن را در بر دارد. همچنین از آنجا که تاکنون یک تکننگاری کلی از مجموعه سفال‌های موزه بنیاد تهران منتشر نشده است، مستندنگاری این سفال‌ها به منظور تاریخ‌گذاری نسبی، تعیین مراکز احتمالی ساخت و تبیین شناسنامه ضروری به نظر می‌رسد. این پژوهش به روش توصیفی- تطبیقی و گردآوری اطلاعات به شیوه میدانی و کتابخانه‌ای انجام شده است. سفالینه‌های گلابه‌ای مورد مطالعه در این پژوهش با الگوهای تزئینی متنوع شامل: نقوش هندسی، گیاهی، حیوانی، انسانی و کتیبه‌های ناخوانا تزئین شده‌اند. تولید این سفالینه‌ها احتمالاً در سده‌های سوم و چهارم هجری قمری و در زمان حکومت سامانیان بوده است. همچنین به نظر می‌رسد، شمال شرق ایران (نیشابور) مرکز احتمالی ساخت سفال‌های بررسی شده، بوده است.

اهداف پژوهش:

۱. مستندنگاری سفال‌های گلابه‌ای منقوش روی زمینه نخودی واقع در خزانه موزه بنیاد تهران به منظور تاریخ‌گذاری نسبی، تعیین مراکز احتمالی ساخت و تبیین شناسنامه.
۲. شناسایی نقوش اجرا شده بر روی سفال‌های گلابه‌ای منقوش روی زمینه نخودی واقع در خزانه موزه بنیاد تهران.

سؤالات پژوهش:

۱. مراکز احتمالی ساخت سفال‌های گلابه‌ای منقوش روی زمینه نخودی واقع در خزانه موزه بنیاد تهران کجا و مربوط به چه مقطع زمانی است؟
۲. سفال‌های گلابه‌ای منقوش روی زمینه نخودی واقع در خزانه موزه بنیاد تهران دارای چه نقوشی است؟

کلیدواژه‌ها: سفال گلابه‌ای منقوش، موزه بنیاد تهران، نیشابور، حکومت سامانیان.

مقدمه

پیشینه غنی و پُر بار سفالگری ایران دارای تنوع بسیار در شکل‌ها، نقوش و تزئینات است. آثار برجای مانده از هزاره‌ها و سده‌های ایرانی نشان از تمدنی پُر بار و درخشان و پویانده دارد. سفالگری یکی از دیرینه‌ترین هنرهای است که تجلی‌گاه جهان‌بینی تمدن بشری بوده است. ظروف سفالین از ادوار گذشته وسیله‌ای با کارکرد خاص، برای بیان باورها و اعتقادات مردم بوده است و اصالت هنری و فرهنگی ایرانیان از دیرباز موجب گردید، تا هنرمندان در ساخت و طراحی و تزئین سفالینه‌ها به موضوعاتی توجه نمایند که با زندگی روزمره و ساختار محیط سیاسی و اجتماعی و طبیعت پیرامون آن‌ها در ارتباط بوده است. در قرن دوم هـ.ق در زمان حکومت عباسیان ارتباط مسلمانان با چین (دوره تانگ) گسترش یافت و بسیاری از ساخته‌های چین از راه دریا و خشکی به سرزمین‌های اسلامی چون ایران، عراق و مصر صادر شد. از طرف دیگر، حضور هنرمندان چینی در دربار عباسیان و ترغیب فرمانداران و حاکمان محلی موجب شد، سفال‌گران ایران به ویژه در سده‌ی سوم هـ.ق به تقلید آثار خاور دور پرداختند. در کاوش‌های باستان‌شناسی شهرهای معروف اسلامی چون ری، شوش، سیراف، گرگان، نیشابور، استخر، ساوه، برخی نواحی مازندران و ترکستان سفالینه‌های تقلید شده از آثار دوره تانگ که غالباً متعلق به سده‌های دوم، سوم و چهارم هـ.ق است، به دست آمده است (محمدحسن، ۱۳۸۴: ۴۷، کریمی و کیانی، ۱۳۶۴: ۲۱). هنر سفال‌گری در سده‌های آغازین اسلامی در ایران توسعه شگرفی یافت و هنرمندان ایرانی در اقتباس طرح‌ها و فنون از دیگر سرزمین‌ها و تبدیل آن‌ها به صورتی جدید و متناسب با امکانات بومی به موفقیت چشم‌گیری دست یافتند.

صنعت سفالگری در صدر اسلام ساده، کاربردی و مفید بوده و در ابتدا، کاربردی بودن آثار بر زیبایی آنها ارجحیت داشته است، اما رفته رفته طرح‌های تزئینی نقش چشمگیری در تولیدات سفال ایجاد کرد. نکته قابل توجه آن است که در دوران اسلامی صنعت سفالگری بیش از پیش مورد توجه قرار گرفت و بر خلاف بسیاری از هنرها در این زمان تصاویر موجودات زنده به صورت چشمگیری مورد استفاده قرار گرفته است که نمونه‌های بارز این قبیل آثار را در سفال‌های گلابه‌ای منقوش منتسب به دوره سامانی می‌توان مشاهده کرد. عناصر تزئینی اینگونه تولیدات متنوع و ترکیبی هم‌چون نقوش انتزاعی، پیکره‌ای، شبه‌کتیبه‌ای است. در این راستا با هدف معرفی و شناسایی نقوش ایجاد شده بر روی سفال‌های گلابه‌ای منقوش روی زمینه نخودی واقع در خزانه‌ی موزه بنیاد تهران، پاسخ به این پرسش‌ها ضروری است: ۱. مرکز احتمالی ساخت سفال‌های گلابه‌ای منقوش روی زمینه نخودی خزانه‌ی این موزه کجا و مربوط به چه مقطع زمانی است؟ ۲. این نمونه آثار دارای چه نقوشی است؟

نخستین بار ویلکینسون^۱ به معرفی و طبقه‌بندی سفال‌های گلابه‌ای منقوش حاصل از حفاری‌های موزه متروپولیتن^۲ در نیشابور، پرداخت (۱۹۷۳). دیگر پژوهشگران نیز به مطالعه و تحلیل این گونه از سفال‌ها پرداختند (Lane, ۱۹۴۸)

^۱ Wilkinson

^۲ Metropolitan

(۲۰۰۴، Watson، ۱۹۷۳، Fehrevari، ۱۹۷۶، Gerobe، پانکاراوغلو^۳ (۲۰۰۷) و قوچانی (۱۳۶۴) کتیبه‌های کوفی این نوع سفال‌ها را موضوع پژوهش قرار دادند. برخی از گونه‌های سفال منقوش گلابه‌ای نیز در پایان‌نامه‌ها و مقالات منتج از حفاری‌ها و بررسی‌های باستان‌شناختی معرفی شده‌اند (موسوی، ۱۳۷۶؛ مرتضایی، ۱۳۸۱؛ چوبک، ۱۳۸۳؛ مرتضایی و کیانی، ۱۳۸۵؛ موسوی حاجی و عطایی، ۱۳۸۹). نقوش این نوع سفال‌ها توسط برخی پژوهشگران از جمله فیتزهربرت^۴ (۱۹۸۳) بررسی شده است. بولیت^۵ نیز به مطالعه سبک‌های مختلف سفالین و ارتباط آن‌ها با جایگاه‌های مختلف اجتماعی پرداخته است (۱۹۹۲). شبیری دوزینی در نقوش سفالهای سامانی نیشابور، علاوه بر تأثیرات هنر ساسانی، تأثیرات هنر مانوی، بیزانسی، سغدی و .. را نیز قابل شناسایی می‌داند (۱۳۸۹). حسینی یزدی سفال‌های نیشابور را نخستین آثار تجسمی اوایل دوره اسلامی دانسته است (۱۳۹۱). عطایی نیز با استناد به شواهد باستان‌شناسانه، علاوه بر نیشابور، افراسیاب، آسیای مرکزی، خراسان بزرگ، سیستان، بخشی از سواحل جنوبی دریای مازندران و کرمان را محدوده گسترش سفال گلابه‌ای منقوش می‌داند (۱۳۹۱). همچنین تمدن به بررسی کاربرد پوشش گلی در تاریخ سفالگری ایران پرداخته است (۱۳۸۵). فنون ساخت و تزئین سفال گلابه‌ای نیز مورد توجه برخی محققین قرار گرفته است (Keblow، ۲۰۰۳). اما تاکنون سفال‌های گلابه‌ای منقوش روی زمینه نخودی واقع در خزانه‌ی موزه بنیاد تهران، به صورت تک‌نگاری، معرفی نشده‌اند. پژوهش پیش رو به شیوه توصیفی-تطبیقی به بررسی ویژگی‌های بصری نمونه‌های مورد مطالعه، پرداخته است و گردآوری اطلاعات به شیوه میدانی- اسنادی انجام پذیرفته است.

نتیجه‌گیری

استفاده از تکنیک نقاشی گلابه‌ای، هم‌زمان با ظهور جنبش‌ها و سلسله‌های مستقل ایرانی هم‌چون؛ سامانیان آغاز گردید و به عنوان گسترده‌ترین و متنوع‌ترین گونه سفال سرزمین‌های شرقی اسلام، مطرح شد. به رغم استفاده از فناوری ساخت یکسان در این نوع سفال، گوناگونی طرح‌های هندسی، گیاهی، حیوانی، انسانی و کتیبه‌ای باعث شد این سفال‌ها به عنوان نقطه عطفی در هنر سفال‌گری اسلامی سده‌های نخستین مطرح شوند. این پژوهش بر پایه‌ی مطالعه و بررسی ۲۵ نمونه از سفال‌های گلابه‌ای منقوش روی زمینه نخودی واقع در مخزن موزه بنیاد تهران، به شیوه توصیفی-تطبیقی انجام گرفته است و روش گردآوری اطلاعات میدانی - کتابخانه‌ای بوده است. هدف از ارائه این پژوهش، معرفی و تاریخگذاری نسبی، تعیین محل احتمالی ساخت و طبقه‌بندی نقوش نمونه‌های مورد مطالعه، بوده است. نقوش نمونه سفال‌های مطالعاتی این پژوهش، عبارت هستند از: ۱- نقوش هندسی ۲- نقوش گیاهی ۳- نقوش حیوانی (پرنده‌گان و جانوران) ۴- نقوش انسانی ۵- کتیبه‌های ناخوانا. در بیشتر موارد تزئینات بیرونی سفالینه‌ها بسیار ساده هستند و قابل مقایسه با تزئینات داخلی آنها نیستند. هم‌چنین سطح بیرونی برخی از سفالینه‌ها بدون تزئین

^۳ Pancaroghlu

^۴ Fitzherbert

^۵ Bulliet

است. بررسی‌های انجام شده بر روی نقوش سفال‌های گلابه‌ای منقوش روی زمینه نخودی مورد مطالعه را می‌توان به اختصار چنین بیان کرد: الف- نقوش هندسی: نقوش هندسی مورد استفاده در این ظروف شامل: نقوش بافت، نوارهای تزئینی، نوارهای در هم بافته، هم‌چنین نقش دایره و نقش مثلث، خطوط موجدار، موازی، طرح‌های پیچک مانند و نقش مایه‌های تلفیقی هندسی- گیاهی نیز از دیگر نقوش است. دیگر نقش‌ها از جمله؛ لوزی، ستاره، قلب، نقش هلال ماه نیز از نقوشی هستند که کمتر مورد استفاده قرار گرفته‌اند. ب- نقوش گیاهی: نقوش گیاهی شامل؛ نقش: گل، برگ، نقوش انتزاعی از ساقه گیاهان ج- نقوش حیوانی: این نقوش عبارت هستند از: گاوکوهاندار، بزکوهی، اسب، گربه‌سان (پلنگ)، خرگوش، جانور اسطوره‌ای و ماهی است. نقوش پرندگان نیز بخش مهمی از نقوش حیوانی را در بر می‌گیرد، نقش خروس، طاووس و شانه‌به‌سر (هدهد) نقوش اصلی پرندگان را تشکیل می‌دهند. د- نقوش انسانی: نقوش انسانی شامل؛ پیکره اسب‌سوار، پیکره جنگجو و انسان جام به دست است. ه- کتیبه‌های ناخوانا و- رنگ: ترکیب‌های رنگی سه‌تایی (زرد، سبز، سیاه) از ترکیب‌های رایج در سفال‌های گلابه‌ای منقوش روی زمینه نخودی مورد مطالعه بوده است. تنها در یک مورد، ترکیب چهارتایی (زرد، سبز، قرمز و سیاه) مشاهده می‌شود. در نمونه‌های بررسی شده، رنگ زرد معمولاً غالب است و رنگ سبز در سطوح کوچک‌تری مورد استفاده قرار گرفته، اما در برخی از نمونه‌ها این رنگ به عنوان رنگ غالب حضور پیدا کرده است. ز - فرم: نمونه سفالینه‌های مطالعاتی گلابه‌ای منقوش روی زمینه نخودی (رنگارنگ) مورد مطالعه از لحاظ فرمی شامل: ۱. کاسه با بدنه محدب و لبه صاف ۲. کاسه با بدنه محدب ۳. کاسه با بدنه محدب و لبه متمایل به بیرون ۴. جام . که فرم کاسه با بدنه محدب، دارای بیشترین فراوانی است. در راستای تاریخگذاری و تعیین مراکز احتمالی ساخت برای نمونه‌های مورد مطالعه، براساس تطبیق نقوش و با توجه به فرم سفال‌ها که بررسی شد، پس از جمع‌آوری اطلاعات و بررسی جزئیات نمونه‌های مشابه، با مراجعه به سایت موزه‌های خارجی (موزه متروپولیتن، موزه فیتزویلیام، موزه هاروارد، موزه بروکلین، مجموعه‌ی هنرهای آسیا و لاکما، برکت گالری و عناوین گالری) و بازدید از موزه‌های داخلی (موزه رضا عباسی، موزه آبگینه و سفالینه تهران) اقدام به تجزیه و تحلیل یافته‌ها نمودیم که در نهایت مشخص شد، سفال‌های گلابه‌ای منقوش روی زمینه نخودی واقع در خزانه‌ی موزه بنیاد تهران، احتمالاً در سده‌های سوم و چهارم ه.ق و در شهر نیشابور تولید می‌شده‌اند.

منابع و مآخذ

کتاب‌ها

- اتینگهاوزن، ریچارد و امبرتوشراتو، بمباچی. (۱۳۷۶). هنر سامانی و هنر غزنوی. ترجمه یعقوب آژند. تهران: مولی.
- اتینگهاوزن، ریچارد و گرابار، الک. (۱۳۸۴). هنر و معماری اسلامی (۱). ترجمه یعقوب آژند. تهران: سمت.
- الرفاعی، انور. (۱۳۷۷). تاریخ هنر در سرزمین‌های اسلامی. ترجمه عبدالرحیم قنوات. مشهد: جهاد دانشگاهی.
- برند، باربارا. (۱۳۸۳). هنر اسلامی، ترجمه مهناز شایسته‌فر. تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- دیماند، موریس اسون. (۱۳۳۶). راهنمای صنایع اسلامی، ترجمه عبدالله فریار. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- راجرز، ام. (۱۳۷۴). سفال‌گری هنرهای ایران. زیر نظر ر. دلبیو. فریه، ترجمه پرویز مرزبان. تهران: فروزان.

رحیمی، افسون و مهران متین. (۱۳۸۲). تکنولوژی سرامیک‌های ظریف. تهران: شرکت سهامی انتشار.

عکاشه، ثروت. (۱۳۸۸). نگارگری اسلامی. ترجمه سید غلام‌رضا تهامی. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، حوزه هنری.

فیروز، شاهرخ. (۱۳۴۵). سفال، بی‌جا، بی‌نا.

قوچانی، عبدالله. (۱۳۶۴). کتیبه‌های سفال نیشابور. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

کیانی، محمدیوسف. (۱۳۷۹). پیشینه سفال و سفال‌گری در ایران. تهران: نسیم دانش.

کریمی، فاطمه و کیانی، محمد یوسف. (۱۳۶۴). هنر سفال‌گری دوره اسلامی ایران. تهران: مرکز باستان‌شناسی ایران.

کونل، ارنست. (۱۳۷۶). تاریخ هنر ایران (۵) هنر اسلامی. ترجمه یعقوب آژند. تهران: مولی.

گرجستانی، سعید. (۱۳۷۹). آموزش هنر و فن سفال و سرامیک. تهران: دانشگاه هنر.

گروبه، ارنست ج. (۱۳۸۴). سفال اسلامی، جلد هفتم از گزیده ده جلدی مجموعه هنر اسلامی. گردآوری ناصر خلیلی. ترجمه فرحناز حائری. تهران: کارنگ.

محمدحسن، زکی. (۱۳۸۴). چین و هنرهای اسلامی. ترجمه غلامرضا تهامی. تهران: فرهنگستان هنر.

مرزبان، پرویز و معروف، حبیب. (۱۳۸۰). فرهنگ مصور هنرهای تجسمی، تهران: سروش.

موسوی حاجی، سیدرسول و عطایی، مرتضی. (۱۳۸۹). مطالعه مجموعه‌ای از نمونه‌های سفالین سیستان. زاهدان: اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری سیستان و بلوچستان.

موسوی، محمود. (۱۳۷۶). کاوش باستان‌شناسی در شهر تاریخی حریره جزیره کیش. گزارش باستان‌شناسی (۱)، پژوهشکده باستان‌شناسی، تهران: ۲۰۵-۲۳۸.

ناجی، محمدرضا. (۱۳۸۶). فرهنگ و تمدن ساسانی در قلمرو ساسانیان. تهران: امیرکبیر.

نورتن، اف. اچ. (۱۳۷۰). سرامیک برای اهل فن و سرامیک. ترجمه شعبانعلی تشکری. تهران: گوتنبرگ.

ویلسن، ج. کریستی. (۱۳۱۷). تاریخ صنایع ایران، ترجمه عبدالله فریار. تهران: فرهنگ‌سرا (یساولی).

وولف، هانس‌ای. (۱۳۷۲). صنایع دستی کهن ایران. ترجمه سیروس ابراهیم‌زاده. تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.

مقالات

تمدن، ملیحه و سرپولکی، حسین. (۱۳۸۵). سفال گلابه‌ای (بررسی کاربرد گلابه یا پوشش گلی در تاریخ سفالگری ایران)، گلستان هنر، ۳: ۷۰-۵۴.

عطایی، مرتضی، موسوی حاجی، سیدرسول و کولابادی، راحله. (۱۳۹۱). سفال منقوش گلابه‌ای (انواع، گستردگی، تاریخ‌گذاری). فصلنامه علمی پژوهشی نگره، ۲۳: ۷۱-۸۷.

مرتضایی، محمد و کیانی، محمدیوسف. (۱۳۸۵). «مطالعه و تحلیل سفالینه‌های مکشوفه از کاوش‌های باستان‌شناختی سال‌های ۱۳۸۱ تا ۱۳۸۴ محوطه تاریخی جرجان». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ۱۲۹-۱۱۱.

پایان‌نامه‌ها

چوبک، حمیده. (۱۳۸۳). تسلسل فرهنگی جازموریان - شهر قدیم جیرفت در دوره اسلامی، استاد راهنما: محمد یوسف کیانی، رساله دکتری باستان‌شناسی دوره اسلامی. دانشگاه تربیت مدرس.
شبییری دوزینی، مهدی. بررسی ویژگی‌های تصویرگری در سفالینه‌های سامانی نیشابور. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شاهد.

منابع لاتین

- Bulliet, R.W. ۱۹۹۲, *Pottery Style and Social Status in Medieval Khurasan, Archaeology, Annales and Ethnohistory*, A. B. Knapp (ed), Cambridge University press, pp. ۷۵-۸۲
- Fehervari, Geza. ۱۹۷۳. *Islamic pottery, A comprehensive study based on the Barlow Collection*, London: Faber & Faber.
- Fehervari, Geza. ۲۰۰۰, *Ceramics of the Islamic world in the Taregh Rajab museum*, London & New York: I.B Tauris.
- Fitzherbert, T, ۱۹۸۳, *Themes and Images on the Animated Buff Ware on Medieval Nishapur*, Unpublished M.phil Thesis, University of Oxford
- Grube, Ernest.j. ۱۹۷۶. *Islamic Pottery Of The Eight To The Fifteenth Century In The Keir Collection*, London: Faber And Faber.
- Henshaw, CH. M. ۲۰۰۹. *Early Islamic Ceramics and Glazes of Akhsiket. Uzbekistan*, Unpublished PhD thesis, UCL University.
- Jenkins, Marilyn. ۱۹۸۳. *Islamic Pottery: A Brief History*, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, vol. ۴۰, pp. ۴, pp. ۱-۵۳. ۱۹.
- Keblow Bernested, Anne-Marie. ۲۰۰۳, *Early Islamic Pottery Material and Techniques*, Archetype Pablication, London.
- Lane, Arthur. ۱۹۴۸. *Islamic Pottery From The Ninth To The Fourteen Centuries A.D In The Collection Sir. E. Hitchcock*, Faber and Faber Limited, London.
- Lane, Arthur. ۱۹۷۴. *Early Islamic Pottery*, London: Faber & Faber, (Fourth revised impresioon (no date).
- Papadopoulo, Alexander. ۱۹۷۹. *Islam And Muslim Art*, Translated From The French By Robert Erich Wolf, New York: Harry N. Abrams, Incorporated.
- Pancaroglu, Oya. ۲۰۰۷. *Perpetual Glory (Medieval Islamic Ceramics from The Harvey B. Plotntick Collection)*, Chicago, The art institute of Chicago.
- Watson, Oliver. ۲۰۰۴. *Ceramics from Islamic Lands, the alsabah collection, Kuwait National Museum*, United kingdom: Thumes & Hudson.
- Wilkinson, Charles k. ۱۹۷۳. *Nishapur: Pottery of the Early Islamic Period*, New York: The Metropolitan Museum Of Art.
- Yoshid, Mitsukuni. ۱۹۷۲. *In Search Of Persian Pottery*, Translated By John M. Shields, New York & Tokyo & Kyoto: Weatherhill / Tankosha.

موزه‌های داخلی و خارجی

موزه آبگینه و سفالینه تهران: تاریخ دسترسی؛ ۹۳/۰۵/۳۰

موزه رضاعباسی تهران: تاریخ دسترسی؛ ۹۳/۰۵/۰۱

تاریخ دسترسی؛ ۹۳/۰۵/۳۱

<http://searchcollection.asianart.org>

<http://collections.lacma.org/>

<http://data.fitzmuseum.cam.ac.uk/>

<http://www.metmuseum.org/>

<http://www.barakatgallery.com>

<http://www.brooklynmuseum.org/>

<http://www.harvardartmuseums.org/>

<http://www.anaviangallery.com/>

تاریخ دسترسی؛ ۹۳/۰۵/۳۰

تاریخ دسترسی ۹۳/۰۵/۲۶

تاریخ دسترسی؛ ۹۳/۰۴/۰۷

تاریخ دسترسی؛ ۹۳/۰۵/۲۹

تاریخ دسترسی؛ ۹۳/۰۵/۲۹

تاریخ دسترسی؛ ۹۳/۰۶/۰۵